

Микола Стефанчук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН
України, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2983-2770>

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті аналізується питання особливостей договірної відповідальності в умовах воєнного стану. Досліджується нормативно-правове регулювання обставин непереборної сили в законодавстві України та зарубіжних країн. Досліджено категорію форс-мажорних обставин та визначено їх ознаки, серед яких виділяються відсутність контролю, винятковість, непередбачуваність та неминучість. Проаналізовано питання формулювання умови про форс-мажор у національних та міжнародних контрактах. Обґрунтовано, що попри використання в цивільному законодавстві України понять «форс-мажорні обставини» та «обставини непереборної сили» як синоніми, необхідно розділяти їх.

Ключові слова: договірна відповідальність, обставини непереборної сили, форс-мажорні обставини, форс-мажорне застереження.

Stefanchuk M.

Peculiarities of contractual liability under martial law

The article analyzes the issue of the peculiarities of contractual liability in the conditions of martial law. The normative and legal regulation of circumstances of force majeure in the legislation of Ukraine and foreign countries is studied. The category of force majeure circumstances was studied and their characteristics were determined, among which the lack of control, exclusivity, unpredictability and inevitability stand out. The question of formulating the force majeure condition in national and international contracts is analyzed. It is substantiated that despite the use of the concepts of “force majeure” and “circumstances of force majeure” as synonyms in the civil legislation of Ukraine, it is necessary to separate them.

The concept of martial law varies among different countries, and the specific rules and regulations regarding contractual liability under martial law can also vary depending on the jurisdiction. However, in general, martial law is often declared during times of emergency or crisis, such as war, natural disasters, or civil unrest, and it grants the military or other government authority's greater powers to maintain law and order.

Under martial law, contractual liability may be affected in several ways. For example, contracts may be suspended or terminated if they are deemed to be incompatible with the goals or objectives of the martial law regime. This may include contracts that involve sensitive or strategic assets, or contracts with foreign entities that may be seen as a threat to national security.

In some cases, the government may also be granted the power to modify or renegotiate existing contracts in order to better serve the needs of the martial law regime. This may include changes to pricing, delivery timelines, or other terms of the contract.

It is important to note that under martial law, there may be limitations on the ability of parties to pursue legal action related to contractual liability. For example, courts may be closed or their jurisdiction may be limited, and the military or other government authorities may be granted immunity from legal action related to their actions taken under martial law.

Overall, contractual liability under martial law can be complex and may vary depending on the specific circumstances and jurisdiction. It is important for individuals and businesses to consult with legal professionals to understand their rights and obligations in these situations.

Keywords: contractual liability, force majeure circumstances, force majeure clause.

Постановка проблеми. З огляду на те, що в усі часи були і будуть ситуації, коли особа не може виконати свої зобов'язання внаслідок впливу зовнішніх сил, які відбуваються поза контролем боржника,

питання договірної відповідальності будуть актуальні завжди. В умовах воєнного стану, питання договірної відповідальності потребують додаткового дослідження.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Питання договірної відповідальності у разі настання форс-мажорних обставин досліджували багато науковців, серед яких варто виділити: Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої, О.О. Мельник та багато інших. Проте питання договірної відповідальності в умовах воєнного стану потребує додаткового дослідження.

Мета статті – з'ясувати таку підставу звільнення від договірної відповідальності, як форс-мажорні обставини у цивільному праві України та деяких зарубіжних країн, а також визначити особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Договірна відповідальність є не лише центральним інститутом зобов'язального права, але й займає чільне місце в усій системі приватного права. Під поняттям договірної відповідальності розуміють відповідальність, яка виникає в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, що випливає з договору. Істотним для договірних зобов'язань є те, що вони виникають у випадках, передбачених як законом, так і сторонами договору.

Відповідальність за порушення умов договору також можна визначити як зобов'язання сторони, яка не виконала умови договору, зазнати майнових наслідків, які передбачені у договорі чи законі, а потерпіла сторона у свою чергу отримує відшкодування збитків і відновлення порушених прав. Відповідно метою застосування заходів відповідальності є захист позитивного договірного інтересу та компенсація майнових втрат потерпілої сторони.

Тому договірну відповідальність можна визначити:

- 1) санкцією за порушення законів, забезпечену державним примусом чи можливістю примусу;
- 2) засобом відновлення порушених відносин та формою встановлення негативних наслідків для правопорушника.

Важливим моментом під час укладення договору, який спрямований на недопущення порушення прав сторін договору, є досягнення згоди сторін з усіх істотних умов договору. На сьогодні поширеною практикою є ігнорування сторонами договору деяких умов, наприклад, підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, що має низку негативних ефектів. Як наслідок між сторонами виникають суперечки про можливість звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань.

Відповідно до ст. 617 ЦКУ особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [1]. Такі ж положення наводить ст. 218 ГКУ де передбачено, що суб'єкти господарювання несуть господарсько-правову відповідальність за порушення господарських зобов'язань, якщо не буде доведено, що належне виконання зобов'язань є неможливим внаслідок непереборної сили, тобто виняткових і невідворотних за даних обставин [2].

У зв'язку з цим, варто виділити ознаки обставин непереборної сили:

- винятковість – передбачає виключність обставини, настання якої за певних умов вважається нестандартним, оскільки виходить за межі звичайного;

- неминучість – передбачає, що боржник, не міг уникнути настання цієї обставини або її наслідків.

Такі обставини прийнято називати в діловій практиці форс-мажорними обставинами. Їх істотна відмінність від інших видів обставин полягає в тому, що вони приходять ззовні і зазвичай не підкоряються волі людей. Проте в науці прийнято розділяти терміни непереборна сила та форс-мажор.

Слід зазначити, що ст.617 ЦК України поширюється не лише на випадки порушення договірних зобов'язань, а й на випадки невиконання або неналежного виконання позадоговірних зобов'язань. Безперечно, що основне призначення форс-мажору в системі цивільного права пов'язане із встановленням цивільно-правової відповідальності. Форс-мажор є загальною підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, як договірної, так і позадоговірної [3, с. 63–64].

Варто погодитись з думкою Мельник О.О., яка підкреслює, що з метою усунення термінологічних недоліків у випадках порушення недоговірних зобов'язань, пов'язаних з обставинами, що звільняють від відповідальності, пропонується термін «обставини непереборної сили», у свою чергу умови договору, пов'язані з звільненням від відповідальності за невиконання договору варто розцінювати як форс-мажор [4].

Поняття форс-мажор походить від терміну *vis major*, який використовувався в римському праві. Римські юристи визначали *vis major* як випадкову подію, яку неможливо передбачити, уникнути чи відвернути. Під терміном *vis major* римські юристи розуміли землетруси, повені, бурі, бандитські набіги, а

також вторгнення ворога тощо. Загальним правилом було те, що ніхто не несе відповідальності за справи *vis major* (лат. *casus a nemine praestatur*) [5].

Концепція форс-мажору спрямована насамперед на вирішення проблем, що випливають з неможливості виконання шляхом призупинення або припинення договору. За загальним правилом боржник звільняється від виконання договору лише тимчасово, поки продовжує діяти подія, що перешкоджає його виконанню. Крім того, настання подій, що перешкоджають виконанню договору, звільняє боржника від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Саме поняття форс-мажор у різних правових системах має неоднаковий зміст. У ряді країн під час вирішення питання про звільнення від відповідальності застосовуються інші, ніж форс-мажор, категорії. Насправді існує не так багато систем цивільного права, які чітко описують, що маєтись на увазі під терміном форс-мажорні обставини. Загалом сучасне договірне право більшості держав визнає, що договірною стороною може бути звільнена від його виконання, якщо об'єктивні обставини перешкоджають виконанню договірних зобов'язань після укладення контракту.

Частково зазначене питання вирішується у законодавстві країн Європи. Так, зокрема, Цивільний кодекс Румунії у ст. 1351 містить визначення форс-мажору та вказує, що це зовнішня, непередбачувана, абсолютно нездоланна та неминуха подія... якщо інше не передбачено законом або сторони не домовилися про інше, відповідальність знімається, якщо збиток спричинено форс-мажором або випадковою подією» [6]. У ст. 105 Цивільного кодексу Іспанії зазначено, що крім обставин, прямо зазначених у законі, і у випадках, включених відповідним зобов'язанням, ніхто не несе відповідальності за події, які не можна було передбачити або які, якщо вони були передбачені, були неминучими [7]. Закон про зобов'язання Хорватії прямо зазначає в ст. 369 (1) якщо після укладення договору виникнуть надзвичайні обставини, які неможливо було передбачити під час укладення договору, через що поточні обставини роблять виконання зобов'язань однієї сторони надмірно обтяжливим або сторона зазнає надмірних збитків через обставини, що випливають із предмета, сторона може вимагати зміни умов контракту або розірвання контракту [8].

З іншого боку, у Цивільному кодексі Франції міститься чітке положення, яке стосується звільнення від відповідальності боржника у разі форс-мажору. Так ст. 1218 Цивільного кодексу Франції вказує, що у договірних питаннях виникає форс-мажор, коли подія, яка не залежить від боржника, яку не можна було розумно передбачити під час укладання договору та наслідків якої не можна уникнути відповідними заходами, що перешкоджає виконанню договору та зобов'язань боржника» [9].

У законодавстві зарубіжних країн простежується закріплення поняття форс-мажору в цивільних кодексах, проте є ряд країн, наприклад Іспанія та Хорватія де оперують поняттями непередбачувані або надзвичайні події.

Введення воєнного стану в Україні не могло не вплинути на можливість виконання зобов'язань стороною за договорами. Саме тому важливо розібратися, чи визнається воєнний стан форс-мажорною обставиною, та як вплине така обставина на звільнення від відповідальності за неналежне виконання зобов'язань.

В Україні діє порядок погодження умов форс-мажорних обставин за яким такі обставини встановлюються Торгово-промисловою палатою України (далі – ТПП) та регіональними ТПП.

Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» містить перелік підстав для засвідчення форс-мажорних обставин серед яких є загроза війни, збройний конфлікт або серйозна загроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабміном, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, страйк і т.д. [10].

Слід підкреслити, що перелік форс-мажорних обставин визначений в ч. 2 ст. 14-1 Закону невичерпний, оскільки неможливо передбачити абсолютно усі обставини, за яких виникнуть об'єктивні перешкоди у виконанні стороною умов договору. Тому підставою для засвідчення форс-мажорних обставин є також наявність однієї або більше форс-мажорних обставин, перелічених сторонами за договором, які вплинули на зобов'язання таким чином, що унеможливили його виконання у термін, передбачений відповідно договором.

Форс-мажорні обставини засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин.

У відповідь на військові дії в Україні, Торгово-промислова палата України опублікувала лист № 1.2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, в якому підтвердила, що військові напади РФ на Україну є саме форс-мажорною обставиною [11].

Зазвичай у будь-якому виді договору, укладеного між сторонами, є положення щодо дій сторін у разі настання форс-мажорних обставин та наслідків, що виникають для сторін у частині виконання договірних зобов'язань у разі настання форс-мажору.

Принцип свободи договору, визначений у ст. 6 та 627 ЦК України надає сторонам договору на власний розсуд врегулювати між ними умови договору, у тому числі до яких належать договірні зобов'язання та дія форс-мажору, з урахуванням норм чинного законодавства [1]. Отже, вирішення спірних договірних правовідносин також в деякій мірі буде залежати від змісту положень про форс-мажор, що передбачені в договорі.

Однак, мають місце також випадки, коли в укладених договорах положення про форс-мажор взагалі відсутні або недостатньо визначають дії сторін і наслідки застосування ними форс-мажору.

Варто зазначити, що принцип звільнення від відповідальності у разі форс-мажорних обставин передбачений на рівні принципу в Цивільному кодексі України застосовується незалежно від того, чи передбачили сторони відповідне положення в договорі чи ні.

Якщо керуватися нормами цивільного законодавства, а саме ч. 1 ст. 617 ЦК України, то можна констатувати, що настання форс-мажорних обставин не звільняє від виконання договірних зобов'язань, а лише звільняє від відповідальності за їх невиконання. Тобто, форс-мажорні обставини стають відстрочкою у виконанні договірних зобов'язань до моменту їх закінчення, в нашому випадку до моменту скасування воєнного стану, оскільки укладений між сторонами договір є обов'язковим для них до виконання [1].

Проте варто відзначити, що для звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань необхідно довести неможливість виконання зобов'язань певною особою, у якої настали такі обставини, тому що сама лише наявність форс-мажорних обставин не може безпосередньо свідчити про неможливість виконання договірних зобов'язань. В такому разі суд у кожному окремому випадку перевіряє, чи є обставина винятковою та неминучою, чи міг боржник щось змінити, щоб уникнути наслідків.

Тобто сторона договору повинна довести, що:

- такі обставини не існували на момент укладення договору і їх настання не можна було обґрунтовано передбачити;

- через обставини договір об'єктивно не може бути виконаний;

- сторона, яка не виконала договір, не могла контролювати ці обставини або не могла їм запобігти;

- сторона не взяла на себе ризик настання цих обставин або їх наслідків.

Відповідно, оголошення воєнного стану на території України є підставою для звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, але лише у випадках, коли ці обставини впливають на виконання зобов'язань. Тому для звільнення від відповідальності за невиконання договору необхідно довести зв'язок між невиконанням зобов'язань і військовою діяльністю в Україні.

Як приклад, можна розглянути договір про надання туристичних послуг. З введенням в Україні воєнного стану туроператори тимчасово обмежили свою діяльність до завершення форс-мажорних обставин і скористалися вищезазначеним листом ТПП України про форс-мажор [11].

Основний Закон у сфері регулювання туристичних відносин, Закон України «Про туризм» у ст. 20 наголошує, що туроператор несе відповідальність перед туристом за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування, за винятком випадків, коли: «невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичні обслуговування відбулися після настання форс-мажорних обставин або після подій, які туроператор (турагент) та інші суб'єкти туристичної діяльності, що надають туристичні послуги, включені в туристичний продукт, не могли бути передбачені» [12].

Це означає, що до закінчення форс-мажорних обставин туроператор має право відмовити туристу в наданні раніше замовлених послуг та/або поверненні коштів і звільняється від відповідальності за це, оскільки невиконання договору чиниться не з його вини.

Договірні зобов'язання туроператора будуть відновлені тільки після припинення форс-мажорних обставин. Оскільки туроператор готовий надати послуги, але вони не надані не з його вини, тур не був скасований з ініціативи сторін, а виникли форс-мажорні обставини, які не дозволяли скористатися послугами. Такими обставинами є закриття повітряного простору над Україною, що унеможливило здійснення пасажирських авіапереvezень до/з України.

Таким чином, тури, які були оформлені до початку воєнного стану та не були виконані через форс-мажорні обставини знаходяться в замороженому стані, а туроператори не несуть відповідальності за невиконання договору. У сформованій ситуації після її нормалізації туроператори повинні запропонувати варіанти турів, які не відбулися: надання послуг в інший час чи змінити напрямку туру.

Варто наголосити також на тому, що у питаннях договірної відповідальності потрібно врахувати і момент укладення договору, оскільки однією з основних ознак форс-мажорних обставин є непередбачуваність останніх. Тому у випадках коли сторони уклали договір, знаючи, що ведуться бойові дії, які можуть повпливати на виконання договору, презюмується, що вони взяли на себе ризик щодо належного виконання зобов'язання, які в подальшому не будуть визнаватися форс-мажорною обставиною

Водночас формулювання умови про форс-мажор дещо різнитися у національних та міжнародних контрактах.

Використання застережень про форс-мажор під час укладання договорів з участю іноземних контрагентів є необхідною умовою, оскільки норми про звільнення від відповідальності за невиконання договору, неоднакові в праві різних країн, і за відсутності в застереженні конкретного переліку обставин, які сторони вважають непереборними, між ними неминуче виникнуть розбіжності з приводу того, чи дійсно обставина, яка виникла є форс-мажорною чи ні.

На відміну від положень внутрішнього законодавства, на міжнародному рівні існують нормативні документи, в яких форс-мажорні обставини широко описані. Віденською конвенцією про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. у ч.1 ст. 79 визначається три основні характеристики, які повинні бути присутніми для застосування положення про форс-мажор:

- позаконтрольність події з-під контролю кредитора;
- непередбачуваність події на момент підписання договору;
- непереборність перешкоджаючого фактору або його наслідків [13].

Поєднання цих трьох характеристик для боржника, який не виконує зобов'язання, означає звільнення від відповідальності за невиконання договору.

У 2003 році Міжнародна торгова палата (далі - МТП) опублікувала оновлення щодо запропонованих, Віденською конвенцією 1980 р [14], положень про форс-мажорні обставини, які відображають значні зміни. МТП передбачає, що будь-яке положення, яке сторони прямо включили в контракт має застосовуватися, або як альтернативу, можна включити посилання на «Застереження МТП про форс-мажори». У багатьох міжнародних контрактах сторони воліють загалом посилатися на положення МТП, а не писати власні положення про форс-мажор, побоюючись забути певні події.

Положення МТП у порівнянні з Віденською конвенцією, в ст. 3 вказує перелік подій, настання яких тягне за собою застосування положення про форс-мажор. До таких обставин належать:

- оголошена та неоголошена війна, у тому числі громадянська, заворушення, революції, піратство, саботаж;
- стихійні лиха, такі як урагани, циклони, землетруси, цунамі, повені, руйнування внаслідок блискавок;
- вибухи, пожежі, вихід із ладу (руйнування) машин, устаткування, фабрик чи будь-яких видів установок;
- бойкоти, страйки та локауті будь-яких видів, уповільнення роботи, окупування фабрик та приміщень, зупинки в роботі, що відбуваються на підприємстві сторони, що претендує на звільнення від відповідальності;
- законні та незаконні дії влади, крім тих, щодо яких сторона, яка претендує на звільнення від відповідальності, прийняла на себе ризик через положення договору [14].

Проте варто зазначити, що не всі зазначені в Типовому застереженні перешкоди беззастережно є підставою для звільнення від договірної відповідальності. Для того щоб подія, що настала, могла бути кваліфікована як форс-мажор, вона повинна відповідати ознакам непереборної сили. Така подія має бути об'єктивно невідвратною у конкретній ситуації та надзвичайною одночасно. Одні й самі обставини за різних умов може бути оцінено по-різному.

Застереження МТП містить загальне визначення форс-мажорної обставини. Під таким МТП розуміє подію, що перешкоджає або заважає стороні виконати свої зобов'язання відповідно до договору, якщо сторона доведе, що: така перешкода знаходиться поза її контролем; його не можна було розумно передбачити під час укладання договору; наслідки цієї перешкоди не могли бути подолані цією стороною.

Висновок. Відповідно до положень вітчизняного законодавства поняття «форс-мажорні обставини» та «обставини непереборної сили» використовуються як синоніми, проте здійснивши аналіз даного питання, варто розділити ці два терміни та використовувати поняття форс-мажору щодо звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Проаналізувавши питання форс-мажорних обставин у вітчизняному і зарубіжному законодавстві, варто сформулювати наступне визначення форс-мажору – це виняткова подія, не пов'язана з виною боржника, яку не можна було передбачити під час укладення договору та наслідків якої не можна було уникнути вжиттям розумних заходів.

У свою чергу для того щоб подія, яка настала, могла бути кваліфікована як форс-мажор, вона повинна відповідати певним ознакам. Тому пропонується виокремити наступні ознаки форс-мажорних обставин:

- відсутність контролю. Боржник не контролює подію та не має можливості вплинути на неї. Подія, очевидно, не повинна виникати внаслідок поведінки боржника, і боржник жодним чином не повинен бути її причиною;

- винятковість. Передбачає виключність обставини, настання якої за певних умов вважається нестандартним, оскільки виходить за межі звичайного;

- непередбачуваність події, яку не можна було розумно передбачити на момент укладення договору;

- неминучість події. Наслідків події неможливо уникнути шляхом вжиття відповідних заходів. Іншими словами, для того, щоб подія вважалася неминучою, наслідки події повинні мати місце, незважаючи на зусилля боржника та належну обачність.

Таким чином, у регулюванні договірної відповідальності в національних і міжнародних договорах війна визначається як форс-мажорна обставина, яка вважається відстрочкою виконання договірних зобов'язань до моменту закінчення виняткових подій, які звільняють боржника від відповідальності за невиконання зобов'язань. Воєнний стан в Україні відповідає усім ознакам форс-мажорних обставин, оскільки він є виключною та непередбачуваною обставиною, яку боржник не може контролювати та наслідки якого не може уникнути, а тому боржник звільняється від відповідальності за невиконання, проте не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon2.rda.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.10.2022).
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 01.10.2022).
3. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 197 с.
4. Мельник О.О. Поняття «форс-мажор» у цивільному праві України. Юридичний вісник. 2016. №1. С. 205–209.
5. FORCE MAJEURE IN EUROPEAN COUNTRIES. B2 Kapital. URL: <https://b2kapital.hr/en/force-majeure-in-european-countries/> (дата звернення: 13.10.2022).
6. Codul Civil al Romaniei. URL: <https://www.codulcivil.2ro/> (дата звернення: 01.10.2021).
7. Цивільний кодекс Іспанії. URL : <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-civil-articulo-806/> (дата звернення: 15.10.2022).
8. Zakon o obveznim odnosima. URL : <https://www.zakon.hr/z/75/Zakon-o-obveznim-odnosima> (дата звернення: 15.10.2021).
9. Code civil français. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/> (дата звернення: 12.10.2022).
10. Про торгово-промислові палати в Україні. Закон від 2 грудня 1997 року. № 671/97-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.10.2022).
11. Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
12. Про туризм. Закон від 15 вересня 1995 року. № 324/95-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2022).

13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 16.10.2021).
14. An Update from the ICC: The ICC Force Majeure and Hardship Clauses 2020. Erdem & Erdem. URL: <https://www.erdem-erdem.av.tr/en/insights/an-update-from-the-icc-the-icc-force-majeure-and-hardship-clauses-2020> (дата звернення: 15.10.2021).

References

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 roku № 435-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy - Law of Ukraine*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian]
2. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Economic Code of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 roku № 436-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy - Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> [in Ukrainian]
3. Melnyk, O. O. (2018). *Dohovirne zasterezhennia pro fors-mazhor za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy [Contractual clause on force majeure under the civil legislation of Ukraine]*: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa [in Ukrainian]
4. Melnyk, O. O. (2016). Poniattia «fors-mazhor» u tsyvilnomu pravi Ukrainy [The concept of “force majeure” in the civil law of Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk - Legal Bulletin, 1*, 205–209 [in Ukrainian]
5. FORCE MAJEURE IN EUROPEAN COUNTRIES. B2 Kapital. Retrieved from <https://b2kapital.hr/en/force-majeure-in-european-countries/>
6. *Codul Civil al Romaniei*. Retrieved from <https://www.codulcivil.2ro/> [in France]
7. *Tsyvilnyi kodeks Ispanii [Civil Code of Spain]*. Retrieved from <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-civil-articulo-806/> [in Ukrainian]
8. *Zakon o obveznim odnosima*. Retrieved from <https://www.zakon.hr/z/75/Zakon-o-obveznim-odnosima>
9. *Code civil français [Civil Code of France]*. Retrieved from <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGI-TEXT000006070721/> [in France]
10. Pro torhovo-promyslovi palaty v Ukraini [Pro torhovo-promyslovi palaty v Ukraini]. *Zakon vid 2 hrudnia 1997 roku. № 671/97-VR. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy - Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
11. *Lyst Torhovo-promyslovoi palaty Ukrainy [Letter of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine]* vid 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. Retrieved from <https://uccr.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf> [in Ukrainian]
12. Pro turyzm [About tourism]. *Zakon vid 15 veresnia 1995 roku. № 324/95-VR. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
13. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro dohovory mizhnarodnoi kupivli-prodazhu tovariv [United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods] vid 11 kvitnia 1980 roku. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy Law of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text [in Ukrainian]
14. *An Update from the ICC: The ICC Force Majeure and Hardship Clauses 2020. Erdem & Erdem*. Retrieved from <https://www.erdem-erdem.av.tr/en/insights/an-update-from-the-icc-the-icc-force-majeure-and-hardship-clauses-2020> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 14.02.2023